

EWOLUCJA POJĘCIA KAPITAŁU ZAGRANICZNEGO W MYŚLI EKONOMICZNEJ

Streszczenie

Cel – W artykule skupiono się na wyodrębnieniu chronologicznym i syntetycznym oraz wskazaniu różnic w sferze interpretacji znaczenia kapitału międzynarodowego przez poszczególnych autorów na przestrzeni lat oraz eksploracji udziału bezpośrednich inwestycji zagranicznych w tworzeniu przewagi konkurencyjnej kraju goszczącego.

Metodyka badania – Artykuł ma charakter teoretyczny. W niniejszej pracy zastosowano metody badawcze obejmujące analizę dorobku literatury przedmiotu w zakresie historii myśli ekonomicznej oraz mikro i makroekonomii, dotyczących roli kapitału zagranicznego i jej ewolucji na przestrzeni lat. W celu pogłębienia analizy dokonano przeglądu modeli teoretycznych w kontekście kapitału zagranicznego. Eksplorację uzupełniono o stan badań zawartych w przeglądzie literatury przedmiotu oraz specjalistycznych raportach. Klasyfikacja teorii polegała na wyodrębnieniu interpretacji kapitału zagranicznego według trzech kategorii: korzyści własnościowych, lokalizacyjnych oraz internacjonalizacji. Klasyfikacja podyktowana została tym, iż jedna z omawianych teorii wyróżniała się objętością oraz szczegółowością, co pozwalało na przyjęcie jej jako podstawę do dokonania analizy porównawczej.

Wynik – Na przestrzeni lat i dynamicznych zmian w kierunku globalizacji oraz rosnącej współpracy między gospodarkami poszczególnych państw, rozpatrywanie zagadnienia wzrostu gospodarczego bez włączenia jego międzynarodowego kontekstu wydaje się być niemożliwe. W rozważaniach podjęto próbę ukazania wybranych teorii kapitału, u podłoża których znajduje się pojęcie bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Działanie to umożliwiło wyodrębnienie kilku, które w sposób merytoryczny wyjaśniają omawiane zagadnienie, z wyszczególnieniem korzyści własnościowych, lokalizacyjnych i internacjonalizacji oraz pozwoliło na analizę wpływu BIZ na gospodarkę kraju goszczącego, z której wynika, iż oprócz pozycji stymulatora wzrostu gospodarczego, napływ kapitału międzynarodowego powoduje wyparcie przedsiębiorstw krajowych, co przyczynia się do braku akceptacji dla przenikania wzorców zachowań zagranicznych inwestorów.

Oryginalność/wartość – W niniejszym artykule podjęto próbę chronologicznego oraz syntetycznego uporządkowania interpretacji pojęcia kapitału zagranicznego wraz z ukazaniem różnic w poszczególnych podejściach oraz analizy wpływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych na gospodarkę kraju goszczącego.

Słowa kluczowe: handel zagraniczny, kapitał zagraniczny, bezpośrednie inwestycje zagraniczne

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF FOREIGN CAPITAL IN ECONOMIC THOUGHT

Summary

Goal – The article focuses on chronological and synthetic isolation and identification of differences made in the sphere of interpretation of the importance of international capital by individual authors over the years and exploration of the share of foreign direct investment in creating a competitive advantage of the host country.

Research methodology – The article has theoretical character. In this work, research methods were used to analyze the achievements of the literature on the subject of the history of economic thought and micro and macroeconomics, regarding the role of foreign capital and its evolution over the years. In order to deepen the analysis, theoretical models in the context of foreign capital were reviewed. The exploration was supplemented with the state of research contained in the review of the literature on the subject and specialized reports. The classification of the theory consisted in isolating the interpretation of foreign capital according to three categories: ownership benefits, internationalization and location. The classification was dictated by the fact that one of the discussed theories was distinguished by vol and detail, which allowed it to be adopted as the basis for comparative analysis.

Score – Over the years and dynamic changes towards globalization and growing cooperation between the economies of individual countries, it seems impossible to consider the iss. of economic growth without including its international context. In the considerations, an attempt was made to show selected theories of capital underlying the concept of foreign direct investment. This action allowed the identification of several, which substantively explain the iss. in question, detailing the benefits of ownership, internationalization, location and allowed for an analysis of the impact of FDI on the economy of the host country, which shows that in addition to the position of economic growth stimulator, the inflow of international capital causes the displacement of enterprises domestic, which contributes to the lack of acceptance for the penetration of behavioral patterns of foreign investors.

Originality / value – This article attempts to chronologically and synthetically order the interpretation of the concept of foreign capital along with showing differences in individual approaches and analyzing the impact of foreign direct investment on the economy of the host country.

Keywords: foreign trade, foreign capital, foreign direct investment

DOI: 10.15290/wpewbmn4.2020.04

Wprowadzenie

Kapitał zagraniczny stanowi ważny czynnik w procesie rozwoju każdej gospodarki. Aktualnie niemożliwe wydaje się rozpatrywanie wzrostu gospodarczego bez uwzględnienia jego międzynarodowego charakteru. Inwestycje zagraniczne przyczyniają się do likwidacji barier w sferze przepływów zasobów między krajami, wzrostu innowacyjności, ekspansji zagranicznej i stwarzania nowych rynków zbytu w sytuacji nasycenia gospodarek macierzystych.

Podjęmowana problematyka obejmująca różne, często przeciwstawne podejścia do interpretacji omawianego pojęcia jest istotna, ponieważ stanowi teoretyczną podstawę służącą objaśnieniu zjawiska internacjonalizacji gospodarki

światowej, której dynamiczny rozwój zauważalny jest na przestrzeni lat między poszczególnymi krajami.

Przedstawione modele stanowią grunt do zrozumienia narastających zależności w gospodarce światowej, ukazując warianty zachowań oraz wynikające skutki działań podejmowanych w sferze handlu międzynarodowego.

W świetle roli, jaka przypisywana jest inwestycjom zagranicznym, wartym podkreślenia jest fakt zmian w sferze interpretacji omawianego pojęcia. Związane są one z rozwojem społeczno-gospodarczym krajów uczestniczących w wymianie międzynarodowej, co skłania do podjęcia analizy problematyki ewolucji teorii kapitału zagranicznego w myśli ekonomicznej.

Pojęcie kapitału w literaturze przedmiotu

Pojęcie kapitału wiąże się z łacińskim przymiotnikiem *capitale*, jednocześnie korespondując z rzeczownikiem *caput*, który oznacza „kierownika”, bądź „głowę”¹.

Poddając analizie zastosowania tego terminu, uznaje się, iż pierwotnie używano go w znaczeniu: sumy pieniędzy niezbędnych do rozpoczęcia działalności handlowej, funduszy poddanych pożyczce lub zasadniczej kwoty, która stanowi dług w stosunku do odsetek, z języka łacińskiego *capitalis pars debiti*. Jednocześnie wartym podkreślenia jest, iż w innym łacińskim zwrocie – *capitale dictur omne quod possidetur* – przez pojęcie kapitału rozumiana jest całość posiadanych dóbr².

Ponadto, w literaturze angielskiej słowo *capital* po raz pierwszy znalazło zastosowanie w XVI wieku, w ramach podręcznika kształtującego wiedzę na temat prowadzenia przez ówczesnych kupców ksiąg handlowych³.

Zauważalny staje się fakt, że rozbieżności, które w późniejszym czasie przybrały formy różnorodnych teorii kapitału dotyczyły klasyfikacji w wymiarze pieniężnym, rzeczowym oraz społecznym, uwzględniając relacje w stosunku do czasu.

Momentem, który bezpośrednio wpłynął na rozróżnienie ogólnej interpretacji omawianego pojęcia, stosowanego przez kupców i przedsiębiorców, w kierunku naukowego zastosowania tego zagadnienia, było wprowadzenie przez Adama Smitha pojęcia kapitału. Przeprowadzone na Uniwersytecie w Yale studia porównawcze służyły wyjaśnieniu i wytłumaczeniu terminu w międzynarodowych słownikach, cieszących się największą popularnością⁴. Badania, którym poddano 72 słowniki handlowe i ekonomiczne, wykazały, iż w okresie poprzedzającym standaryzację zagadnienia kapitału dominowały określenia, w których jego istnienie

¹ K. Marchewka, *Główne nurty w teorii kapitału*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 2000, vol. LXII, z. 3, s. 109.

² E. Böhm-Bawerk, *Capital and interest. The controversy over the concept of capital*, Libertarian press, Illinois 1959, s. 13.

³ E. Cannan, *Early history of the term capital*, „Quarterly Journal of Economics” 1921, vol. 35, s. 43.

⁴ I. Fisher, *Precedents for Defining Capital*, „Quarterly Journal of Economics” 1908, vol. 18, s. 386-408.

służyło jako „podstawa długu w odróżnieniu do odsetek”⁵, „obecne bogactwo, a nie to, co z niego pozostaje”⁶, „fundusz, jako przeciwieństwo strumienia”⁷, bądź „zasób kupiecki w odróżnieniu od strumienia zysku”⁸. Wszystkie definicje łączy pojęcie handlu oraz sytuacji przedsiębiorstw, w których dominująca jest koncepcja kapitału, czyli zasobu dóbr, jako niezbędnego w procesie produkcji składnika.

Podobnie jak Adam Smith kapitał interpretowało wielu klasyków. David Hume traktował go jako dobra rzeczowe w postaci środków produkcji. Odrzucał on bowiem tendencję do utożsamiania pieniądza z bogactwem powszechną w okresie merkantylizmu⁹.

Teorią przeciwstawną jest pieniężna koncepcja kapitału, przyjmująca formę oszczędności, które kumulowane są w celu przyniesienia dochodu, znajdując początki w pracach A.R.J. Turgota oraz jego kontynuatora J.B. Saja¹⁰.

Adam Smith połączył obie koncepcje, tj. rzeczową oraz pieniężną. Cały kapitał identyfikuje się w ramach kapitału produkcyjnego, którego wzrost jest podstawowym środkiem powiększania dobrobytu¹¹. Poddając rozważaniom pojęcie bogactwa przypadającego na dany okres czasu, kapitał ujmowany jest w postaci strumienia, który obejmuje kapitał stały i obrotowy, jak również indywidualny i społeczny. Ponadto, w pracach Adama Smitha zostaje po raz pierwszy ujęcie kapitału jako trzeciego czynnika wytwórczego¹². Jednakże mylna interpretacja niektórych pojęć skłoniła kolejnych autorów do utożsamiania pojęcia kapitału obrotowego w kategoriach pieniężnych lub, według tendencji Adama Smitha, kapitału ludzkiego do kapitału trwałego.

Przedstawione koncepcje stanowiły podstawę do rozwoju dwóch głównych nurtów teorii kapitału. Klarownej klasyfikacji ich przedstawicieli dokonał J.R. Hicks, który wyróżnił pojęcie „funduszowców”, kierujących się pojęciem kapitału jako sumy wartości dóbr kapitałowych, czyli funduszu, oraz „materialistów”, bądź „realistów”, przyjmujących założenie, że kapitał to zasób dóbr realnych, przy pomocy których możliwe jest wytworzenie nowych dóbr w przyszłości¹³.

Ponadto J.R. Hicks stworzył kategoryzację, w której do pierwszej z przedstawionych grup zaliczył większość klasycznych brytyjskich ekonomistów, w tym Adama Smitha, znanych marginalistów, tj. W.S. Jevonsa i E. von Böhm-Bawerka oraz Karola Marksa. Z kolei drugi nurt, reprezentowany jest przez E. Cannana,

⁵ L. Tomasin (red.) *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, Franco Cesati Editore, Venezia 1612.

⁶ F. Lieber, *Encyclopaedia Americana*, Philadelphia 1830.

⁷ N. Bailey, *Dictionarium Britannicum*, London 1730.

⁸ *Dictionnaire de Lacademie francaise*, Paris 1694.

⁹ K. Marchewka, *Główne nurty w teorii...*, s. 106.

¹⁰ *Ibidem*, s. 106-107.

¹¹ *Ibidem*, s. 107.

¹² *Ibidem*.

¹³ J.R. Hicks, *Perspektywy ekonomii – szkice z teorii pieniądza i teorii wzrostu*, PWN, Warszawa 1988, s. 200-201.

A. Marshalla, J.B. Clarka, A.C. Pigou, a także, w pierwotnej wersji swojej koncepcji, J.M. Keynesa¹⁴.

Zauważalny staje się fakt, iż jako punkt wyjścia omawianej definicji przyjmowano różnorodne interpretacje dochodu oraz pojęcia bogactwa. Jednakże, wraz z rozwojem kolejnych koncepcji kapitału, powstawało również wiele sposobów na wyjaśnienie przedstawionych zagadnień. Stały się one podstawą do wykształcenia się szczegółowych interpretacji pojęcia kapitału jako materialnego, tj. rzeczowego i niematerialnego, tj. pieniężnego czy funduszu oraz indywidualnego i społecznego.

Pojęcie bogactwa, kojarzone było głównie z wymiarem społecznym, o czym może świadczyć fakt, że na bogactwo narodowe, już w czasach średniowiecza, bardzo silnie wpływała ilość kruszcu, jaka znajdowała się w dyspozycji całego społeczeństwa. Traktowano go nie tylko z perspektywy siły kupna, ale także jako kapitał.

Ewolucja interpretacji pojęcia kapitału zagranicznego w myśli ekonomicznej

W sferze handlu zagranicznego, w drugiej połowie XVIII wieku została przedstawiona teoria przewagi absolutnej, której myśl przewodnią stanowiło uzyskanie przez dany kraj przewagi bezwzględnej w obszarze kosztów wytwarzania. Adam Smith – autor omawianego pojęcia – dobrobyt narodów odnajdywał w eksporcie nadwyżek dóbr, które powstawały w przemyśle przetwórczym oraz rolnictwie¹⁵.

Teoria przewagi absolutnej ukazała krytyczne podejście do ustroju merkantylnego, który dominował początkowo w myśli ekonomicznej, postulując intensywne tworzenie dodatniego salda handlu międzynarodowego.

Wraz z początkiem XIX wieku ekonomia międzynarodowa oraz pojęcie kapitału zagranicznego zostało rozszerzone o teorię korzyści komparatywnych, której propagatorem był David Ricardo, zainspirowany pracą Smitha, dotyczącą badaniami nad naturą i bogactwem narodów oraz zawartej tam teorii kosztów absolutnych¹⁶. Wartym podkreślenia jest fakt, iż wcześniejsze sformułowanie omawianego pojęcia przypisuje się Johnowi Stuartowi Millowi¹⁷ oraz Robertowi Torrensowi, który w opracowaniu pt. *An Essay on the External Corn Trade (Traktat na temat handlu zagranicznego zbożem)*¹⁸ zawarł podstawowe elementy teorii.

Zgodnie z pojęciem korzyści komparatywnych, poszczególne kraje powinny wytwarzać oraz sprzedawać za granicę taki wyrób, którego produkcja jest komparatywnie lepsza, a jednocześnie nie musi być bezwzględnie tańsza, co stanowiło przeciwieństwo dla teorii przewagi absolutnej. W sferze importu natomiast, powinien on mieć miejsce w sytuacji, gdy zdolność do wytworzenia dobra przez dany kraj jest mniej efektywna i nie notuje przewagi komparatywnej¹⁹.

¹⁴ K. Marchewka, *Główne nurty w teorii...*, s. 108.

¹⁵ A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1, PWN, Warszawa 2007 (1776), s. 431-432.

¹⁶ D. Ricardo, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, PWN, Warszawa, 1957 (1817).

¹⁷ D.C. Landreth, H. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 2005, s. 149.

¹⁸ R. Torrens, *An Essay on the External Corn Trade*, Hatchard, London, 1815.

¹⁹ D. Ricardo, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania...*, s. 98-116.

Podczas analizy różnic między omawianymi zagadnieniami, należy zwrócić uwagę na zmiany, jakie miały miejsce w globalnej gospodarce, w czasie, który minął między wydaniem prac A. Smitha oraz D. Ricardo. Między 1776 a 1817 rokiem nastąpiła rewolucja przemysłowa, która stanowiła siłę napędową dla rozwoju gospodarki światowej i wymagała nowych rozwiązań zagadnień dotyczących opłacalności wymiany handlowej dla obu partnerów w warunkach tańszego wytwarzania dóbr przez jeden podmiot.

Teoria korzyści komparatywnych stała się podłożem interpretacji zjawisk mających miejsce w handlu zagranicznym oraz całej gospodarce globalnej, o czym świadczą liczne odwołania w literaturze dotyczącej handlu międzynarodowego²⁰.

Zainteresowanie pojęciem bezpośrednich inwestycji zagranicznych²¹ i działalnością korporacji transnarodowych²² wiąże się z wydarzeniami, które miały miejsce po II wojnie światowej. Spośród teorii objaśniających, niemożliwe wydaje się określenie modelu wiodącego. Istnieje natomiast kilka koncepcji, które uzupełniają się, wyjaśniając omawiane pojęcie z poziomu przedsiębiorstwa działającego poza granicami kraju macierzystego, jak i kraju goszczącego²³.

Jako podstawę prezentacji ewolucji omawianego zagadnienia w niniejszym opracowaniu przyjęto eklektyczną teorię produkcji międzynarodowej Johna H. Dunninga²⁴, która w najszerzy sposób ukazuje zagadnienie roli bezpośrednich inwestycji zagranicznych na przestrzeni lat. Według tego autora niemożliwe jest wyjaśnienie zjawiska BIZ w formie jednej formalnej teorii. W swoich rozważaniach J.H. Dunning dokonał połączenia dotychczasowego teoretycznego dorobku w sferze ekspansji zagranicznej. Koncepcja ta przyjmuje, iż podstawą inwestycji w formie BIZ jest równoczesne połączenie trzech korzyści OLI (*Ownership*, tj. przewaga własnościowa, *Location*, tj. przewaga lokalizacyjna, *Internalisation*, tj. przewaga internacjonalizacji). Podejście teoretyczne J.H. Dunninga, które charakteryzuje się brakiem spójności, pozwala uznać paradygmat OLI za podstawę dającą

²⁰ D. Salvatore, *International Economics*, John Wiley & Sons, Hoboken 2011, s. 31-50; J. Rymarczyk, *Międzynarodowe Stosunki Gospodarcze*, PWE, Warszawa 2006, s. 24; A. Budnikowski, *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*, PWE, Warszawa 2003; R.C. Feenstra, A.M. Taylor, *International Economics*, Worth Publishers, New York 2008, s. 31-40.

²¹ OECD definiuje BIZ jako międzynarodową inwestycję, dokonywaną przez „inwestora bezpośredniego”, czyli rezydenta jednego kraju, którego zamiarem jest sprawowanie kontroli w perspektywie długookresowej nad przedsiębiorstwem innego kraju, czyli „przedsiębiorstwem bezpośredniej inwestycji” (OECD, *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment – Third Edition*, OECD, Paryż 1996, s. 7).

²² Encyklopedia PWN definiuje pojęcie korporacji transnarodowych jako ponadnarodowe przedsiębiorstwa, które prowadzą działalność w co najmniej dwóch krajach, tworząc międzynarodowy, zintegrowany system powiązań, jednocześnie podporządkowany jednej, wspólnej strategii, <http://archive.is/BTPll> [dostęp: 15.08.2019].

²³ E. Ambukita Kiekie, *Rola bezpośrednich inwestycji zagranicznych w rozwoju gospodarczym krajów Afryki Subsaharyjskiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Poznań 2015, s. 64.

²⁴ J.H. Dunning, *International Production and the Multinational Enterprise*, Allen & Unwin, London 1981, s. 78-80.

najprecyzyjniejszą możliwość opisanie ewolucji zjawiska bezpośrednich inwestycji zagranicznych.

Korzyści własności są niezbędne w osiągnięciu przewagi nad konkurentami lokalnymi i opierają się na przyjęciu założenia, iż na rynku występuje niedoskonała konkurencja, umożliwiającą przedsiębiorstwu inwestującemu uzyskanie nadwyżki finansowej nad kosztami poniesionymi w związku z BIZ. Zgodnie z teorią, podmiot gospodarczy korzysta z przewagi charakterystycznej dla monopolu bądź oligopolu²⁵.

Za pierwszego autora omawianej kategorii należy uznać S. Hymera²⁶, który przyczyn powstawania BIZ upatrywał się w osiągnięciu przez podmiot przewagi na płaszczyźnie nieklasycznych środków produkcji, tj.:

- przewagi technologicznej – technologia, wiedza, informacja, organizacja, zarządzanie i marketing;
- przewagi wynikającej z pozycji oligopolistycznej i monopolistycznej – wielkość przedsiębiorstwa, pozwalająca na wpływanie na cenę dóbr oraz przewaga finansowa wynikająca z kapitału własnego.

Rozszerzenia teorii S. Hymera podjął się F.T. Knickerbocker²⁷, który za przyczynę powstawania BIZ uznał naśladownictwo występujące na rynkach charakteryzujących się nadprzeciętnym stopniem koncentracji na danej gałęzi. W opracowaniu dotyczącym teorii oligopolistycznej autor zakłada, że podmioty gospodarcze stosują defensywę, która pozwala im na podążanie za liderem w celu ekspansji nowych rynków, podyktowaną obawą o utratę pola do eksportu.

Teoria pogróźek, zaprezentowana przez E. Grahama²⁸, postuluje analogiczną koncepcję, tłumacząc zjawisko dwukierunkowego transferu kapitału między gospodarkami różnych państw, w formie krzyżujących się inwestycji. Inwestycja zagraniczna reprezentuje swego rodzaju „odwet” i prowadzi do kontrinwestycji w krajach lokaty.

Kolejnym autorem, który podjął się rozwinięcia teorii oligopolistycznej był R. Caves²⁹, który za determinantę powstawania zjawiska BIZ przyjął niewystarczającą chłonność rynku macierzystego. Oligopolista na pewnym etapie rozwoju zaczyna odczuwać barierę popytową, która hamuje wzrost sprzedaży wytwarzanego dobra. W następstwie przedstawionych wydarzeń, podmiot gospodarczy musi podjąć decyzję, czy dywersyfikować produkt na rynku macierzystym, czy dokonać ekspansji zagranicznej. Ulokowanie działalności poza krajem rodzimym zwiększa

²⁵ A. Klysik-Uryszek, *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne jako forma internacjonalizacji przedsiębiorstwa w świetle teorii Johna H. Dunninga*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica” 2007, nr 20, s. 78.

²⁶ S. Hymer, *The International Operation of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment*, Massachusetts Institute of Technology, London 1976, s. 41-45; 72-77.

²⁷ F.T. Knickerbocker, *Oligopolistic Reaction and Multinational Enterprise*, MA: Harvard University Press, Cambridge 1973.

²⁸ E. Graham, *Foreign Direct Investment in the World Economy*, IMF Working Paper 1995, no. 95/59.

²⁹ R.E. Caves, *International corporations: The industrial economics of foreign investment*, „Econometrica. New Series” 1971, vol. 38, no. 1491, s. 1-27.

pozycję konkurencyjną przedsiębiorstwa oraz tworzy nowy rynek zbytu dla nadwyżek dóbr.

Koncepcją uzupełniającą do wymienionych wcześniej teorii, która łączy korzyści własności z przewagą wynikającą z internacjonalizacji jest opracowanie S.P. Magee³⁰ dotyczące procesu zawłaszczalności. Przedsiębiorstwa oligopolistyczne, ponosząc wysokie koszty na technologie innowacyjne, starają się ograniczyć do nich dostęp konkurencji inwestując za granicą, odrzucając opcję eksploatacji innowacji w rynku poprzez licencjonowanie. Dotyczy to rynków wysokiej technologii.

Korzyści internacjonalizacji, jako drugi warunek powstania BIZ, determinują decyzję o większej opłacalności inwestycji za granicą od eksportu lub sprzedaży licencji³¹. W tym punkcie należy odnieść się do poglądów Ronalda Coase, który postulował, że realizacja transakcji zagranicznych poprzez rynek nie musi stanowić najbardziej efektywnego rozwiązania. Może to być spowodowane powstawaniem dodatkowych kosztów, tj. ryzyka transakcyjnego, ustalania poziomu cen, opłatami transakcyjnymi. Próba uniknięcia efektów związanych z niedoskonałościami rynku powoduje, iż dążenie do ekspansji zagranicznej przedsiębiorstwa sprowadza się do relacji między czterema kategoriami czynników³²:

- gałęzi przemysłu, tj. cecha produktu, struktura rynkowa;
- narodu, tj. ustrój polityczny, stanowione prawo;
- regionu, tj. różnice kulturowe, odległość;
- przedsiębiorstwa, tj. marketing, zarządzanie.

Wartym podkreślenia jest fakt, że dążenie w kierunku internacjonalizacji w formie BIZ ma sens jedynie w przypadku, gdy organizacja i przeprowadzenie handlu jest tańsze niż za pośrednictwem rynku³³.

Korzyści lokalizacji determinują kierunki inwestycji, przy czym geograficzny podział BIZ ma wpływ na te korzyści lokalizacyjne, które są charakterystyczne dla danego regionu kraju goszczącego³⁴. Uzupełnieniem omawianej kategorii jest teoria obszarów walutowych, zaprezentowana przez A. Alibera, która głosi, iż gospodarka światowa dzieli się na wiele stref walutowych, charakteryzujących się inną siłą w sferze międzynarodowego rynku pieniężnego. Zgodnie z koncepcją, inwestorzy pochodzą z krajów z silniejszą walutą i lokalizacji dla BIZ poszukują w krajach o relatywnie słabszej walucie. Zróżnicowana siła nabywcza walut poszczególnych gospodarek napędza powstawanie BIZ, których działania są podyktowane rynkiem kapitałowym, rynkowymi preferencjami posiadania określonych aktywów w postaci walut, czy stopniem ryzyka zmiany kursu walut. Obszary walutowe wpływają na zyskowność aktywów ulokowanych za granicą. Zmiany kursu walut działają na relacje stóp procentowych,

³⁰ M. Kowalski, *Teoretyczne przesłanki umiędzynarodawiania działalności przedsiębiorstwa*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 2004, z.1, s. 97.

³¹ A. Klysik-Uryszek, *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne jako forma internacjonalizacji...*, s. 78.

³² M. Kowalski, *Teoretyczne przesłanki umiędzynarodawiania...*, s. 97-98.

³³ Ibidem.

³⁴ A. Klysik-Uryszek, *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne jako forma internacjonalizacji...*, s. 78.

a te z kolei na stopę zysku z inwestycji. Inwestorzy, w ramach BIZ, otrzymują premię walutową, która stanowi rekompensatę ryzyka zmiany kursu walut³⁵.

Koncepcją, w której widoczne są aspekty wynikające z przewagi własnościowej, jak i lokalizacyjnej jest teoria cyklu życia produktu. Pogląd ten został zaproponowany przez Raymonda Vernona w celu wyjaśnienia ekspansji zagranicznej i ewolucji amerykańskich przedsiębiorstw, które swoje działania opierały na teorii ewolucji cyklu życia produktu, uwzględniając w niej trzy fazy: wprowadzenie produktu, dojrzałość i standaryzację produkcji. Najpierw produkt zostaje opracowany i wytworzony przez przedsiębiorstwo innowacyjne w zaawansowanym technologicznie kraju. W tej fazie, wyrób sprzedawany jest jedynie na terenie kraju macierzystego. W fazie drugiej, produkt wytwarzany jest na masową skalę i stanowi przedmiot stale rosnącego popytu, co skłania przedsiębiorstwo innowacyjne do eksportu. Warty podkreślenia jest fakt, że w dwóch pierwszych fazach koszt pracy ma niewielkie znaczenie ze względu na korzyści innowacyjno-technologiczne oraz wykluczenie konkurencji. Kiedy produkt osiągnie poziom dojrzałości, przedsiębiorstwo traci swoją przewagę na polu technologicznym i produkcja ulega procesowi standaryzacji oraz wzrasta jego popyt za granicą. Jednakże, podmioty gospodarcze z krajów importujących chcą naśladować wyrób i aby utrzymać pozycję, przedsiębiorstwo innowacyjne przenosi swoją działalność do krajów słabiej rozwiniętych, gdzie możliwe jest przedłużenie cyklu życia, ze względu na to, iż w kraju rozwiniętym produkt może znajdować się już w fazie schyłkowej, a w kraju mniej rozwiniętym w fazie dojrzałości, z dużym popytem³⁶.

Kolejnym podejściem, które stanowi uzupełnienie koncepcji J.H. Dunninga w sferze korzyści lokalizacji jest teoria międzynarodowego przepływu kapitału, opierająca się o model podziału BIZ o horyzontalnej i wertykalnej strategii produkcji oraz zależności między BIZ a zasobami naturalnymi. BIZ o strategii horyzontalnej odnosi się do tego rodzaju inwestycji zagranicznych, których celem jest produkcja lokalna, jak i zagraniczna. Według Charlesa A. Michaleta, BIZ są prowadzone w krajach o analogicznym poziomie rozwoju i opierają się na skrzyżowanych przepływach inwestycyjnych, tj. USA, Europa i Japonia, współpracujące w ramach triady. Natomiast BIZ o strategii wertykalnej przedstawia przepływy inwestycji skierowane jedynie z krajów północy na kraje południa. Kraje o niskim poziomie rozwoju gospodarczego nie inwestują w państwach triad i dlatego przepływy te są jednokierunkowe³⁷.

Strategia dostępu do zasobów naturalnych stanowi pierwszy atut atrakcyjności BIZ i może być ujmowana w dwóch aspektach³⁸:

³⁵ R.Z. Aliber, *A theory of Direct Foreign Investment*, [w:] *The International Corporation*, Cambridge 1970, s. 17.

³⁶ J.H. Dunning, *International Production and the Multinational Enterprise*, Allen & Unwin, London 1981, s. 78-80.

³⁷ C.A. Michalet, *La séduction des nations ou comment attirer des investissements*, „Economica” 1999, nr 31, s. 20-29.

³⁸ *Ibidem*, s. 25.

- zasobów naturalnych odnawialnych, tj. drewno, uprawy;
- zasobów naturalnych nieodnawialnych, tj. gaz ziemny, ropa.

Charakterystyczny dla tego modelu jest fakt, iż niezmienność zasobów naturalnych wyznacza ukształtowanie geologiczne oraz klimat, a ich dystrybucja jest asymetryczna pod względem rynków, zasobów i technologii. Wiadome jest, że większa część zasobów znajduje się na południu, aczkolwiek zbyt zgłaszany jest w większości na północy globu³⁹.

Kolejną koncepcją, łączącą korzyści własnościowe oraz lokalizacyjne jest dynamiczna teoria rozwoju ekonomicznego i przewagi konkurencyjnej, która swoje podstawy odnajduje w podejściu Michaela Portera, wyróżniającego cztery fazy rozwoju gospodarczego⁴⁰:

- czynniki wytwórcze, tj. kapitał, praca i surowce;
- inwestycje;
- dobrobyt;
- innowacje.

Podłożem teorii jest założenie, że wzrost ekonomiczny oraz powodzenie procesu transformacji gospodarki, związane jest ze zmianami w modelu przewagi komparatywnej. Kierunki odpływu kapitału zagranicznego i jego dopływu związane są z dynamicznymi zmianami na poszczególnych etapach strukturalnej transformacji gospodarki, tj.⁴¹:

- przyływ inwestycji ze względu na tańsze surowce i odpływ związany z tańszą siłą roboczą;
- odpływ inwestycji do dziedzin o wyższym poziomie kapitałochłonności i przyływ do krajów, które zgłaszają zapotrzebowanie na wysoko kwalifikowaną siłę roboczą i technologię.

Włączenie do modelu przewagi komparatywnej inwestycji zagranicznych pozwala na uchwycenie odmienności teorii nieuwzględniających mobilności czynników produkcji, jakie miał w zwyczaju opracowywać D. Ricardo, a modelami, które uwzględniają procesy ich przemieszczania. Tomoki Ozawa wykazał natomiast substytucyjność lub komplementarność strumieni BIZ w przenoszeniu przewag komparatywnych między gospodarkami poszczególnych krajów⁴².

Wpływ kapitału zagranicznego na gospodarkę kraju goszczącego

Współcześnie ekonomiści są zgodni, że na sukces jakiegokolwiek gospodarki składa się tempo rozwoju gospodarczego. Jednakże o powodzeniu tego procesu świadczy stabilny, umożliwiający regresję dysproporcji rozwojowych wzrost

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ M. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, „Harvard Business Review” 1990, no. 90211, s. 73-91.

⁴¹ T. Ozawa, *Foreign Direct Investment and Economic Development*, „Transnational Corporations” 1992, no 1, s. 27-54.

⁴² Ibidem, s. 35.

gospodarczy, który mierzony jest za pomocą wskaźnika produktu krajowego brutto (PKB, z ang. GDP, tj. *gross domestic product*)⁴³.

Każdy kraj powinien dążyć do podnoszenia efektywności w skali mikroekonomicznej oraz do szybkiego i zrównoważonego wzrostu gospodarczego w długim okresie, co ma miejsce poprzez politykę handlową, przemysłową oraz dochodową, które w koordynacji z polityką proinnowacyjną nie burzą logiki funkcjonowania rynku, a sprzyjają procesowi restrukturyzacji gospodarki⁴⁴.

W sytuacji posiadania niewystarczających zapasów oszczędności krajowych, zadaniem państwa jest również troska o stworzenie odpowiednich warunków inwestycyjnych, gwarantujących w długim okresie napływ międzynarodowego kapitału w postaci bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Kapitał zagraniczny uznawany jest za istotny czynnik wzrostu oraz rozwoju gospodarczego kraju absorbującego inwestycje⁴⁵.

Tabela 1.
Udział BIZ w tworzeniu przewagi konkurencyjnej kraju goszczącego

Obszar	Pozytywne oddziaływanie	Negatywne oddziaływanie
Zasoby	<ul style="list-style-type: none"> - transfer kapitału, umiejętności, technologii, - dostęp do rynków zbytu 	<ul style="list-style-type: none"> - niedopasowane lub niewystarczające zasoby w stosunku do lokalnych potrzeb, - brak możliwości wykorzystania w pełni zasobów, - tworzenie barier wejścia na rynki zagraniczne podmiotom krajowym
Przedsiębiorczość	<ul style="list-style-type: none"> - nowe metody zarządzania, - pobudzenie konkurencyjności 	<ul style="list-style-type: none"> - brak akceptacji dla nowych stylów zarządzania spowodowany odmiennością kulturową, - praktyka monopolistyczna, - utrudnianie konkurencji krajowej
Efektywność	<ul style="list-style-type: none"> - efektywna alokacja zasobów pobudzająca konkurencję 	<ul style="list-style-type: none"> - ograniczenie krajowych konkurentów do produkcji towarów o niskiej wartości dodanej, przy jednoczesnym generowaniu importu o wysokim stopniu zaawansowania technologicznego, - redukcja dostępu krajowych przedsiębiorstw do tworzenia powiązań z dostawcami i odbiorcami zagranicznymi
Wpływy podatkowe	<ul style="list-style-type: none"> - wpływy z tytułu transferu akcesoryjnych zasobów 	<ul style="list-style-type: none"> - stosowanie w rozliczeniach cen transferowych, - stagnacja PKB w wyniku występowania negatywnych efektów zawartych w obszarach: zasoby, przedsiębiorczość, efektywność
Bilans płatniczy	<ul style="list-style-type: none"> - poprawa bilansu poprzez substytucję importu, poszukiwanie efektywnych inwestycji, kreowanie eksportu 	<ul style="list-style-type: none"> - pogorszenie bilansu poprzez ograniczenie eksportu i kreowanie importu na skutek działania firm z udziałem zagranicznym

⁴³ W. Kalita, *Inwestycje zagraniczne a kapitał ludzki regionu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2018, nr 7, s. 201.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

Obszar	Pozytywne oddziaływanie	Negatywne oddziaływanie
Integracja ekonomiczna między krajami	<ul style="list-style-type: none"> - polepszenie powiązań gospodarki kraju goszczącego z rynkiem międzynarodowym, - uczestnictwo kraju goszczącego w międzynarodowym podziale pracy 	<ul style="list-style-type: none"> - wypieranie krajowych przedsiębiorstw, których eksport przewyższa import
Stosunki społeczne i polityczne	<ul style="list-style-type: none"> - przenikanie wzorców zachowań biznesowych oraz norm społecznych charakterystycznych dla zagranicznych gospodarek 	<ul style="list-style-type: none"> - podziały socjalne, kulturowe i społeczne powstałe w wyniku braku akceptacji dla wartości i norm charakterystycznych dla gospodarek zagranicznych

Źródło: *World Investment Report*, UNCTAD, 1999, s. 235.

Kapitał międzynarodowy prowadzi do wzrostu jakości inwestycji, tworzy podstawę modernizacji zasobów produkcyjnych, technologicznych, metod zarządzania, zasobów produkcyjnych oraz ich jakości, co prowadzi do akumulacji ogólnej efektywności przedsiębiorstw⁴⁶.

Z punktu widzenia całego procesu inwestycyjnego, istotne stają się nie tylko bezpośrednie skutki BIZ, tj. tworzenie nowych miejsc pracy, wzrost poziomu produktów reprezentujących wyższy poziom w porównaniu do krajowych rozwiązań technicznych, ale także efekty pośrednie i zewnętrzne, które uwzględniają dynamiczne zmiany w handlu zagranicznym oraz światowym podziale pracy⁴⁷.

Jedną z kluczowych ról w procesie rozwoju gospodarczego przejawia się w możliwości gromadzenia i udostępniania kapitału w odpowiedniej ilości, czasie i miejscu. Mobilność ta wynika z silnego zaplecza finansowego i powiązań korporacji transnarodowych z systemem bankowym, co umożliwia efektywne działanie na danym rynku zagranicznym, będąc jednocześnie motorem rozwoju konkurencji i nowoczesnych rozwiązań w procesie produkcji, poprzez udzielanie skutecznych gwarancji i wykorzystanie odpowiednich strategii rozwoju oraz inwestycji⁴⁸.

Skutki napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych dla kraju przyjmującego są przedmiotem analiz ilościowych, tj. poprzez tworzenie modeli ekonometrycznych oraz jakościowych, tj. dokonywanych metodą opisową. Analiza ekonometryczna obejmuje proces modelowania zależności między BIZ a wzrostem gospodarczym kraju goszczącego, przy czym rozmiar napływu kapitału międzynarodowego stanowi jedną ze zmiennych objaśniających kierunek zmian PKB. Wyniki analiz potwierdzały pozytywne oraz negatywne skutki BIZ, w zależności od stopnia rozwoju gospodarek państw goszczących, ich charakterystyki oraz braku dostatecznych informacji w bazach statystycznych⁴⁹.

⁴⁶ Ibidem, s. 203.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ C. Pilarska, G. Wałęga, *Skutki napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do kraju goszczącego na przykładzie Polski*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Krakowie” 2007, nr 5, s. 38-39.

Analiza ilościowa służy do uchwycenia relacji między handlem międzynarodowym a napływem BIZ, które mogą mieć charakter substytucyjny bądź komplementarny. Substytucja prowadzi do całkowitego zastąpienia dotychczas generowanego importu w sytuacji, gdy celem jest zmniejszenie kosztów transportu lub uniknięcie barier celnych i w efekcie alokacja inwestycji na lokalnym rynku. Komplementarność ma miejsce w przypadku kreowania handlu poprzez wykorzystanie niższych kosztów pracy i racjonalizacji całego procesu produkcji. Zjawisko to może pozytywnie stymulować wzrost gospodarczy, wykorzystując w tym celu handel międzynarodowy w postaci występowania efektu ciągnięcia handlu na gospodarkę kraju przyjmującego inwestycje⁵⁰.

Analiza jakościowa wpływa na konkurencyjność kraju goszczącego poprzez optymalizację niedostatku między pożądanym poziomem inwestycji a stopą krajowych oszczędności. Następuje przemieszczenie nie tylko zasobów pieniężnych do kraju lokaty, ale także czynników produkcji, tj. technologii, metod zarządzania czy marketingowych. Skutkiem może być aprecjacja produktywności krajowych zasobów, w wyniku procesu naśladownictwa lub efektywniejszej alokacji, czy to poprzez kooperację, czy walkę konkurencyjną między krajowymi przedsiębiorstwami a filiami zagranicznych firm⁵¹.

Współczesne teorie wzrostu gospodarczego uwzględniają istotną rolę wiedzy i kapitału ludzkiego. Ważne determinanty w procesach ich oddziaływania na przyrost inwestycji oraz, w dłuższym okresie, tempo wzrostu gospodarczego, technologiczne uczenie się oraz postęp technologiczny stanowią narzędzie polityki gospodarczej⁵². Natomiast bezpośrednie inwestycje zagraniczne mogą być postrzegane jako źródło transferu wiedzy i technologii, wpływając na wzrost gospodarczy poprzez inwestycje w szkolenia, kapitał ludzki, infrastrukturę, badania i rozwój (B+R), czy nowe technologie. Są to inwestycje charakteryzujące się silnymi efektami zewnętrznymi, których wpływ nie ogranicza się do pojedynczego podmiotu gospodarczego, lecz także pośrednio wpływa na całokształt działalności innych przedsiębiorstw. Efekt pośredni zaś ma miejsce, gdy wzrost BIZ w jednym podmiocie przyczynia się do wzrostu produkcji w innych przedsiębiorstwach poprzez rozprzestrzenianie wiedzy i technologii⁵³.

Podsumowanie

Kapitał zagraniczny stanowi kluczową rolę w procesie rozwoju każdej gospodarki. Przedstawiona ewolucja myśli ekonomicznej w świetle koncepcji wymiany międzynarodowej oraz bezpośrednich inwestycji zagranicznych ukazuje złożoność tego procesu. Zaczynając od klasycznego podejścia do omawianych teorii, a kończąc na modelach organizacji podmiotów gospodarczych i ich zachowań,

⁵⁰ Ibidem, s. 39.

⁵¹ Ibidem, s. 40.

⁵² E. Ambukita Kiekie, *Rola bezpośrednich inwestycji zagranicznych w rozwoju...*, s. 54.

⁵³ C. Pilarska, G. Wałęga, *Skutki napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych...*, s. 40.

zauważalny staje się postęp w szczegółowości omawiania przyczyn powstawania zjawiska BIZ.

Opisane koncepcje przedstawiają tematykę problemu z perspektywy korzyści własnościowych, lokalizacyjnych i internacjonalizacji. Przyjęta standaryzacja nie wykluczyła powstawania teorii mieszanych, zawierających w sobie kilka z przyjętych założeń, co świadczy o złożoności problemu i niemożności zamknięcia go w teorii uniwersalnej.

Obecnie nierealne wydaje się rozpatrywanie zagadnienia wzrostu gospodarczego bez włączenia jego międzynarodowego kontekstu. W niniejszych rozważaniach podjęto próbę ukazania wybranych teorii kapitału, u podłoża których znajduje się pojęcie bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Działanie to umożliwiło wyodrębnienie kilku, które w sposób merytoryczny wyjaśniają omawiane zagadnienie.

Bezpośrednie inwestycje zagraniczne zachęcają do wzrostu poziomu produktywności, stanowią impuls do bardziej efektywnego zaangażowania posiadanych zasobów, wpływając na wzrost gospodarczy i dobrobyt kraju goszczącego inwestycje. W wyniku BIZ powstają nowe zakłady produkcyjne, tworzone są nowe sieci dystrybucyjne i dostawcze, co przyczyna się do dalszych inwestycji krajowych oraz międzynarodowych. Wzrost eksportu wygenerowanego przez podmioty zagraniczne stwarza szanse rozwoju podmiotom krajowym, które na zasadzie przenoszenia wiedzy technologicznej i kapitału ludzkiego są w stanie naśladować działania przedsiębiorstw zagranicznych i rozwijać działalność innowacyjną, mimo niskich nakładów na sferę B+R.

Jednakże wartym podkreślenia jest fakt braku akceptacji dla przenikania wzorców zachowań zagranicznych inwestorów w gospodarkach kraju goszczącego oraz wypierania przedsiębiorstw macierzystych do sfery produkcji niskospecjalizowanej przez podmioty zagraniczne, jednocześnie generując import o wysokim poziomie zaawansowania technologicznego, co prowadzi do powstawania monopolii. Może stanowić to przeszkodę w pełnej absorpcji kapitału zagranicznego jako stimulatora wzrostu gospodarczego krajów przyjmujących inwestycje.

Literatura

- Aliber R.Z., *A theory of Direct Foreign Investment*, [w:] *The International Corporation*, Cambridge 1970.
- Ambukita Kiekie E., *Rola bezpośrednich inwestycji zagranicznych w rozwoju gospodarczym krajów Afryki Subsaharyjskiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Poznań 2015.
- Bailey N., *Dictionarium Britannicum*, London 1730.
- Böhm-Bawerk E., *Capital and interest. The controversy over the concept of capital*, Libertarian press, Illinois 1959.
- Budnikowski A., *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*, Polskie Wydawnictwa Ekonomiczne, Warszawa 2003.

- Cannan E., *Early history of the term capital*, „Quarterly Journal of Economics” 1921, vol. 35.
- Caves, R.E., *International corporations: The industrial economics of foreign investment*, „Economica. New Series” 1971, vol. 38, no. 149.
- Dictionnaire de LAcademie francaise*, Paris 1694.
- Dunning J.H., *International Production and the Multinational Enterprise*, Allen & Unwin, London 1981.
- Feenstra R.C. , Taylor A.M., *International Economics*, Worth Publishers, New York 2008.
- Fisher I., *Precedents for Defining Capital*, „Quarterly Journal of Economics” 1908, vol. 18.
- Graham E., *Foreign Direct Investment in the World Economy*, „IMF Working Paper” 1995, no. 95/59.
- Hicks J.R., *Perspektywy ekonomii – szkice z teorii pieniądza i teorii wzrostu*, PWN, Warszawa 1988.
- Hymer S., *The International Operation of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment*, Massachusetts Insitute of Technology, London 1976.
- Kalita W., *Inwestycje zagraniczne a kapitał ludzki regionu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2018, nr 7.
- Klysik-Uryszek A., *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne jako forma internacjonalizacji przedsiębiorstwa w świetle teorii Johna H. Dunninga*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica” 2007, nr 204.
- Knickerbocker F T., *Oligopolistic Reaction and Multinational Enterprise*, MA: Harvard University Press, Cambridge 1973.
- Kowalski M., *Teoretyczne przesłanki umiędzynarodawiania działalności przedsiębiorstwa*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 2004, z. 1.
- Landreth D.C., Colander H., *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 2005.
- Lieber F., *Encyclopaedia Americana*, Philadelphia 1830.
- Marchewka K., *Główne nurty w teorii kapitału*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 2000, z. 3.
- Michalet C.A., *La séduction des nations ou comment attirer des investissement*, „Economica” 1999, nr 31.
- OECD, *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment – Third Edition*, OECD, Paryż 1996.
- Ozawa T., *Foreign Direct Investment and Economic Development*, „Transnational Corporations” 1992, nr 1.
- Pilarska C., Wałęga G., *Skutki napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do kraju goszczącego na przykładzie Polski*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Krakowie” 2007, nr 5.
- Porter M., *The Competitive Advantage of Nations*, „Harvard Business Review” 1990, no. 90211.
- Ricardo D., *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, PWN, Warszawa 1957.
- Smith A., *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1, PWN, Warszawa 2007.
- Rymarczyk J., *Międzynarodowe Stosunki Gospodarcze*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2006.
- Salvatore D., *International Economics*, John Wiley & Sons, Hoboken 2011.
- Tomasin L. (red.), *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, Franco Cesati Editore, Venezia 1612.

Torrens R., *An Essay on the External Corn Trade*, Hatchard, London 1815.
World Investment Report, UNCTAD 1999.

Materiały elektroniczne

<http://archive.is/BTPll> [dostęp: 15.08.2019].